

עקה מוסדית באקדמיה

על חופש אקדמי בזמנים של הצרת הדמוקרטיה¹

השינויים החברתיים מתרחשים בקצב מסחרר המערער את תחושת היציבות ומטשטש את גבולות הסבירות. אולם הדאגה העיקרית אינה נובעת מהמהירות בלבד, אלא מהכיוון: מגמת הדמוקרטיזציה, המתבטאת בהיחלשות מוסדות המדינה הדמוקרטית, בהתרופפות תהליכים דמוקרטיים, בהאצת אוטוקרטיזציה ובהתפוררות ההגנות על זכויות האזרח. השילוב בין קצב השינויים, עוצמתם וכיוונם מייצר עקה – תחושת לחץ ומצוקה מהמתקפה המערערת. עקה זו מורגשת באקדמיה בעוצמה מיוחדת, בפרט בכל הנוגע לעיקרון המוסדי המכונן: הבטחת חופש אקדמי.

מהלכי החקיקה שהוצעו בישראל בחודשים האחרונים מדגימים בבירור אותה עקה, וכן את המתקפה הממוקדת על החופש האקדמי. בשנת 2024 נידונו בוועדות הכנסת שתי הצעות לתיקון חוק המועצה להשכלה גבוהה² וחוק זכויות הסטודנט³. מטרתן לאפשר פיטורי אנשי סגל אקדמי, להרחיק סטודנטים או לקצץ בתקציבי מוסדות אקדמיים בגין

1 גרסה של קצרמר זה, אשר נוגעת בקצרה בלבד במתרחש בישראל, התקבלה לפרסום בכתב העת *Organization Studies*. גרסה נוספת, הממוקדת במצבה של הסוציולוגיה בישראל, הוצגה בכנס האגודה הסוציולוגית הישראלית 2025.

2 הצעת תיקון לחוק המועצה להשכלה גבוהה (פ/4684/25, תיקון – פיטורי סגל אקדמי בשל הסתה או תמיכה בטרור והפחתת תקציב, התשפ"ד–2024), הוגשה על-ידי חברי הכנסת אופיר כץ, יבגני סובה, זאב אלקין, יוסף טייב, מתן כהנא, לימור סון הרמלך, צבי ידידיה סוכות ויצחק פינדרוס.

3 הצעת תיקון לחוק זכויות הסטודנט (פ/4881/25, תיקון – הרחקת סטודנטים תומכי טרור ממוסד לימוד ופירוק תאים תומכי טרור, התשפ"ד–2024), הוגשה על-ידי חברי הכנסת לימור סון הרמלך ואביחי אברהם בוארון.

”תמיכה בארגון טרור, במאבק מזוין או במעשה טרור”. מכיוון שחוקי הביטחון הקיימים מייתרים חקיקה זו, ברור כי יעדה האמיתי הוא השתקת דיון אקדמי ביקורתי בעת מלחמה. לצד זאת הוגשה הצעת חוק להרחבת ההפרדה המגדרית בלימודים אקדמיים לתארים מתקדמים,⁴ תוך כדי התעלמות מהפגיעה בשוויון זכויות ומערעור העקרונות ההומניסטיים באקדמיה. הצעות אלה מגלמות מתקפה פוליטית שמטרתה לקעקע את ההגנות החוקיות המבטיחות לאנשי האקדמיה חופש הוראה, מחקר, פרסום והבעת דעות ללא כפייה או צנזורה.

תופעה עולמית מתרחבת

הפגיעה בחופש האקדמי בישראל היא חלק מתופעה עולמית הולכת ומתרחבת, הקשורה באופן הדוק לתהליכי דה-דמוקרטיזציה. הדוגמאות רבות ומדאיגות: בטורקיה בוטלה הבחירה הפנים-אוניברסיטאית של רקטורים, והסמכות הועברה לנשיא מתוקף צו חוקתי שהתקבל בשנת 2016 – התוצאה הייתה מינוי שישה נאמני משטר לתפקיד מובילות אקדמית חשוב זה; בהונגריה ניהל אורבן מערכה נרחבת נגד מוסדות ההשכלה הגבוהה, שהובילה להעברת האוניברסיטה המרכז-אירופית מבדפשט לווינה בשנת 2018; בפולין, בשנת 2023, בטענה לפגיעה ב”כבוד האומה”, נשלל המימון ממחקר על מעורבות אזרחים פולנים בפשעי השואה; ובארצות הברית חוקקה מדינת פלורידה בשנת 2022 את חוק Stop Woke, המגביל הוראה ומחקר בתחומי מגדר וגזע – צעד ראשון של ממשלו השני של טראמפ במדיניות הצנזורה על האקדמיה. דוגמאות אלה ממחישות כיצד משטרים שנבחרו דמוקרטי, אך הפכו בהדרגה אוטוריטריים, יוזמים מתקפות ממוקדות על המוסדות האקדמיים ועל עקרונות החופש האקדמי.

מעבר למקרה זה או אחר, צירוף הדוגמאות מסמן מגמה עולמית ברורה: לראשונה מאז ימי מלחמת העולם השנייה, בעשור האחרון אנחנו רואים ירידה ניכרת במדד החופש האקדמי (Academic Freedom Index – AFI).⁵ על-פי מדד זה, במהלך העשור האחרון חלה

4 הצעת תיקון לחוק זכויות הסטודנט (4884/25/פ), תיקון – מסלולי לימוד נפרדים, התשפ”ד–2024), הוגשה על-ידי חברת הכנסת לימור סון הר-מלך.

5 המדד מעריך את מצב החופש האקדמי בפועל ב-179 מדינות, ומתבסס על סקר נרחב של יותר מאלפי מומחים, כחלק ממסד הנתונים של פרויקט V-Dem – Varieties of Democracy. לקריאה על המדד, ראו Spannagel & Kinzelbach, 2022.

ירידה מתמשכת בחופש האקדמי בעולם (איור 1), לצד גידול של ממש בשיעור המדינות שחלה בהן נסיגה ניכרת ברמת החופש האקדמי (איור 2). השינוי בערכי המדד מהיר ודרמטי עד כדי כך שאפילו בפרק הזמן הקצר שבין 2022 ל-2023 נרשמה ירידה ברורה בערכי המדד ב-23 מדינות, ואילו שיפור מסוים נרשם רק בעשר מדינות.

חופש אקדמי: עיקרון מכונן בסכנה

אין נחמה בכך שהמתקפה על החופש האקדמי היא "צרת רבים"... חופש אקדמי הוא נשמת אפה של האקדמיה – עיקרון נורמטיבי מכונן, שכל ערעור שלו מהווה מתקפה על יסודות האוניברסיטה ועל המדע עצמו. בחיבור זה אני מתארת את המתקפה על האקדמיה ועל החופש האקדמי, ומחלצת מתיאור זה מושג חדש: **עקה מוסדית**. המושג מתאר מצב שבו מערכת יציבה ובעלת מסורת איתנה עומדת בפני מערך מורכב ורב־פנים של ציפיות, דרישות וביקורות המערערות על מהותה.

למרות השינויים הרבים שעבר עקרון החופש האקדמי מאז הוטבע במורשת הגילדות בימי הביניים, הוא נותר מרכזי למדע ולהשכלה הגבוהה. הגדרת אונסק"ו מציגה את משמעותו המוסכמת של עיקרון נורמטיבי זה:

The right of academics, without constriction by prescribed doctrine, to freedom of teaching and discussion, freedom in carrying out research and disseminating and publishing the results thereof, freedom to express freely their opinion about the institution or system in which they work, freedom from institutional censorship, and freedom to participate in professional or representative academic bodies (UNESCO 1997, para. 27).

הגדרה זו מבטאת מחויבות נורמטיבית עמוקה שסביבה נבנה האתוס האקדמי: חופש המוענק לאנשי המקצוע – במשולב עם אוטונומיה מוסדית – הוא תנאי יסוד למחקר פורץ דרך, לדיון אקדמי תוסס, להשכלה גבוהה משפיעה, וליכולת לשאת דבר אמת אל הכוח. אמונה זו בחשיבותו של החופש האקדמי שזורה במערך הנורמטיבי הכולל של המדע.

הסוציולוג רוברט מרטון תמצת אותו לארבע נורמות מרכזיות: קהילתיות (communism), אוניברסליות (universalism), אי־משוא פנים (disinterestedness) וספקנות מאורגנת (organized skepticism), או בקיצור CUDO (Merton, 1973), ולצידן התווספה לאחרונה מחויבות נורמטיבית לתיקון עוולות ודעות קדומות (שלעתים מתבטאת בגרסה מעוותת של תרבות Woke אקדמית). אף שסדר נורמטיבי זה מעוגן בהגנות פורמליות בחוק ובנהלים, וחופש אקדמי נהנה ממיסוד משפטי, הם נתונים כיום להתקפות המערערות את המוסכמות ההיסטוריות של האקדמיה.

מארג מורכב של תביעות

האקדמיה ניצבת כיום מול תביעות בלתי־פוסקות להתאמה לתנאים משתנים, להתמודדות עם אתגרים גלובליים חמורים ולהסתגלות לשינויים מערכתיים פנימיים. ראשית, לחצים חיצוניים מופעלים על האקדמיה ממגזרים מגוונים: התעשייה מבוססת הידע יוצרת מוקדים חלופיים לידע; שוק העבודה דורש כישורים תעסוקתיים; התפתחויות טכנולוגיות מעצבות מחדש את ההוראה; הדת השמרנית מציבה מודל חלופי לסמכות; ושינוי סדרי העדיפויות החברתיים דורש רפורמות בגיוון, בשוויון ובהכלה. שנית, ציפיות חברתיות מבקשות מן האקדמיה לספק הסברים מבוססי ידע ופתרונות טכנולוגיים לבעיות הדחופות של האנושות – ממשבר האקלים וביטחון ועד הגירה ומגפות. ציפיות אלה מכוונות את המדע ליישומיות, ומעצבות פיתוח ידע לפי עדיפויות פוליטיות ומימוניות. שלישית, התרחבות דרמטית של מערכת ההשכלה הגבוהה מציבה אתגרים נוספים שנובעים מהרחבת היקפי הפעילות, מגיוון האוכלוסייה ומעלויות גבוהות למדע ניסויי מוביל. כלל הדרישות והאתגרים הללו, המופנים אל האקדמיה מכיוונים שונים, כבר שינו את ייעוד האוניברסיטאות והסיטו אותן יותר ויותר להישגים מדידים ולניהול תאגידי, והפכו לתביעות שגורות המעצבות את המציאות האקדמית.

איום מצטבר: הולדת העקה המוסדית

כאילו אין די בלחצים רב־כיווניים אלה המופעלים על מוסד האקדמיה, מתווספות אליהם שחיקה גוברת של המשטרים הדמוקרטיים ועלייה באוטוריטריזציה, המונעות על־ידי לאומנות, מיליטריזם והדתה (Lerch, Frank, and Schofer, 2024) – ותהליכים

אלה מְלָבִים יוזמות לפירוקה של האקדמיה. להבדיל מדרישות להתאמה תגובתית של מוסד האוניברסיטה הוותיק, הדה־דמוקרטיזציה הגוברת והולכת מביאה התקפות אידיאולוגיות ופוליטיות המאיימות על יסודותיה הנורמטיביים של המערכת האקדמית עצמה. יש להדגיש כי השילוב בין הדרישות המתמשכות והאתגרים מכל עבר ובין ההתקפות האנטי־דמוקרטיות יוצר מתקפה מקיפה על האקדמיה, ומכאן איום מצטבר על קיומה בכלל ועל החופש האקדמי בפרט. ריבוי הדרישות־אתגרים־מתקפות ורב־ממדיות התביעות מהאקדמיה מחריף את האיום.

מה קורה כאשר מוסד מבוסס היטב נתקל באיום רב־ממדי ומצטבר? המתקפה על החופש האקדמי – שמעניינת אותנו באופן מיוחד בגלל השלכותיה הישירות על חיינו המקצועיים – מזמנת דיון בתופעה מערכתית רחבה יותר: מצב של עקה מוסדית (institutional stress). המושג מתאר מצב שבו קריאות, אתגרים והתקפות מצטלבים ומשתלבים זה בזה, ובכך מטילים לחץ ועומס אדירים על מוסדות וארגונים. שלא כמו השימוש הרווח במונחים "עקה" או "לחץ" במשמעותם הפסיכולוגית – לתיאור תחושת מצוקה אישית, כלומר עומס וחרדה של יחידים הפועלים בתוך המערכת – אני מתבססת על משמעות המונחים בתחום של הנדסת חומרים, שם העקה מתארת תגובת מערכת לתנאי דחק חיצוני. גישה זו מזמינה מעבר מהתמקדות בפרטים למיקוד בצביון של מערכת תחת תנאי קיצון. כאשר מחילים את המושג במשמעותו זו בחקר ארגונים או בניתוח סוציולוגי, "עקה מוסדית" מתייחסת להפעלת כוח המְשנה את צורת המוסד, את מבנהו, את התנהלותו או את צביונו – שינוי העלול להוביל לעיוותו המתמשך של המוסד או אף לקריסתו. לטענתי, לעקה המוסדית ארבעה מאפיינים, וכולם באים לידי ביטוי בהקשר של הפגיעה בחופש האקדמי בימים אלה. המאפיין הראשון נוגע לעוצמת הכוח ולאיום שבו: עקה מוסדית מדגישה את עוצמתו של האיום ואת מידת הסכנה שהוא מציב בפני המוסד. מושג ממחיש כיצד ריבוי הקריאות, האתגרים וההתקפות יוצר איום מורכב ומצטבר, וניתן לראות זאת בהשפעתם המצטברת על האקדמיה בכלל ועל החופש האקדמי בפרט. המאפיין השני הוא ערעור המערך הפרשני של המוסד: עקה מוסדית מתארת מצב של איום חריף, שבו מתערערים עקרונות היסוד של המוסד, לרבות קעקוע יכולתו להגדיר את ייעודו ואת תפקידו החברתי. אכן, קצב נסיגת הדמוקרטיה והיקפה של הביקורת הפופוליסטית המופנית כלפי האקדמיה עומדים בסתירה למהותה האונטולוגית של האקדמיה. המאפיין השלישי הוא קיומם של מאפיינים שמעצימים את הסיכון: מאפיינים מסוימים של המוסד עצמו או של הכוחות החברתיים המופעלים עליו עלולים להחמיר את הלחץ המופעל, לעתים באופן עקיף. כך לדוגמה, נסיגת דמוקרטיה מלווה בפופוליזם ובאלימות, ולכן העקה המוסדית מאיימת לא

רק על קיומו של המוסד האקדמי, אלא גם על ביטחונם ורווחתם של הפועלים במסגרתו. המאפיין האחרון הוא היותו מצב מתמשך: עקה מוסדית היא תהליך מתמשך, המתחיל עם תחילת הפעלת הלחץ ומסתיים באחד משלושה מצבים – התאוששות, שינוי מבני, או קריסת מערכות. בהקשר תהליכי זה, הגם שחופש אקדמי ידע עליות ומורדות במהלך ההיסטוריה הארוכה והסתגלנית של האוניברסיטה (Lott, 2024), התאוששות בעבר אינה מבטיחה שגם הפעם ובעתיד תוכל האקדמיה לשוב ולהשתקם.

תרומה מושגית ומעשית

מבחינה מושגית, "עקה מוסדית" מרחיבה את הדיון בנושאי משבר, שינוי ושימור מוסדי באמצעות התמקדות בתנאים מערכתיים של מצוקה קיצונית. מבחינה אמפירית, המושג מציע ממדים אנליטיים לזיהוי מצבי סיכון מערכתי ממשי. להבדיל מגישות תיאורטיות שמעמידות בליבת הדיון את כוחו של השחקן החברתי לשמר מצב קיים או ליזום שינוי (דוגמת הדיון בעבודה מוסדית, *institutional work*), ההצעה שלי להתמקדות בעקה המוסדית מפנה את המבט לתנאים המערכתיים. מלבד זאת, השימוש במושג עקה מוסדית מציע הרחבה של הדיון במורכבות מערכתית על-ידי הדגשת האיום המיוחד הנובע מריבוי הלחצים: עקה מוסדית משקפת השפעה מצטברת – ואף מתגברת במכפלות – של שינוי כפוי ותנאי מורכבות. לכן, המושג עקה מוסדית רלוונטי להבנת שורה הולכת וגדלה של מצבים בימינו, מעבר למתקפה הנוכחית על החופש האקדמי. בעידן שבו אתגרים מערכתיים כבדי משקל מצטלבים ונערמים, מוסדות וארגונים ניצבים תחת עומס כבד של נסיבות קיצוניות. מצב קיצון זה דורש ניסוח סדר יום מחקרי חדש בתחום המחקר הסוציולוגי של ארגון וארגונים, המרחיב את הדיון בשינוי ובמשבר מוסדיים. בהשאלה מהשפה השגורה בתחום הנדסת החומרים – ניתוח מערכתי וסוציולוגי כזה מחייב בחינה של שני מרכיבים: הכוח המופעל והחומר הנפגע במצב של מצוקה, וכן זיהוי מהירות המכה ואיתור נקודה קריטית שבה עלולות להתרחש "קריסה" או התפוררות של אותו חומר מוסדי. כך למשל, אם מתמקדים בציר הזמן ובקצב השינוי, אפשר לראות כיצד הלחץ שמופעל לאחרונה על החופש האקדמי פועל בעוצמה ובפתאומיות, באופן שמערער את ההנחה הרווחת בדבר תהליך הדרגתי או חלקי של אל-מיסוד (*deinstitutionalization*), בעיקר במשטרים סמכותניים.

קריאה לפעולה מיידית

האפיון האנליטי של עקה מוסדית מחדד את הדחיפות בנקיטת פעולה להגנה על החופש האקדמי כאן ועכשיו. כבר מספר שנים אנחנו צועדות וצועדים עם שלטי "אין אקדמיה בלי דמוקרטיה", מזהירים מפני פגיעה פוליטית במדע ובהשכלה הגבוהה בישראל, ובכל זאת אשר יגורנו בא לנו. כעת מתבהר שנסיגת הדמוקרטיה בעולם מוסיפה גם היא, במישרין ובעקיפין, לפגיעה במדע ובהשכלה הגבוהה בישראל. בהינתן שחופש אקדמי לא עוד מובטח גם במדינות עם משטר ליברלי, שלטון חוק יציב וחקיקה להגנתו (Naepi et al., 2025), השאלה המעשית היא כיצד אנו, אנשי האקדמיה, יכולים לאחוז בעמדה הפרדוקסלית – ואף ההרואית – של מדענים־אקטיביסטים: לגייס עצמנו למען מטרה חברתית ומקצועית תוך כדי שמירה על עוגן עשייה במדע ובהשכלה, מבלי להיגרר לשאננות מחד גיסא, או להתעכב בעשייה בשם דקדוק אקדמי מתחייב, מאידך גיסא. המהירות שבה העקה המוסדית משתלטת כיום על שדה ההשכלה הגבוהה בישראל אינה מותירה לנו ברירה אלא להתריע, להתארגן ולפעול. דווקא הידע שפיתחנו כסוציולוגיות וכסוציולוגים צריך לשמש אותנו כעת – הן להבנת התהליכים המתרחשים, הן להגנה אקטיבית על החופש האקדמי כעיקרון המכונן של המוסד שהוא ביתנו.

רשימת המקורות

Lerch, Julia C., David J. Frank, and Evan Schofer (2024). The social foundations of academic freedom: Heterogeneous institutions in world society, 1960–2022. *American Sociological Review* 89, 88–125. <https://doi.org/10.1177/00031224231214000>

Lott, Lars. (2024). Academic freedom growth and decline episodes. *Higher Education* 88, 999–1017. <https://doi.org/10.1007/s10734-023-01156-z>

Merton, Robert K. (1973). The normative structure of science. In *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press, 267–278.

Naepi, Sereana, Kate Jack, Matthew Waymouth, Chelsea Naepi, and Callie Vanderwiele (2025). The right to speak: Exploring academic freedom in turbulent times. *Higher Education*. <https://doi.org/10.1007/s10734-025-01476-2>

Spannagel, Janika and Katrin Kinzelbach (2022). The academic freedom index and its indicators: Introduction to new global time-series V-Dem data. *Quality & Quantity* 57, 3969–3989. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01544-0>

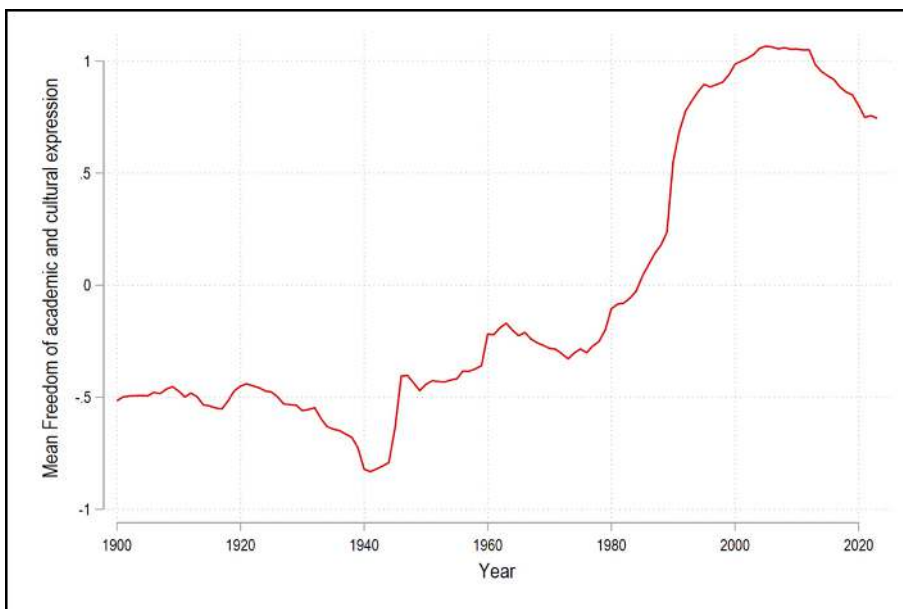
UNESCO (1997). *Recommendation concerning the status of higher-education teaching personnel*. <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/recommendation-concerning-status-higher-education-teaching-personnel>

לקריאה נוספת

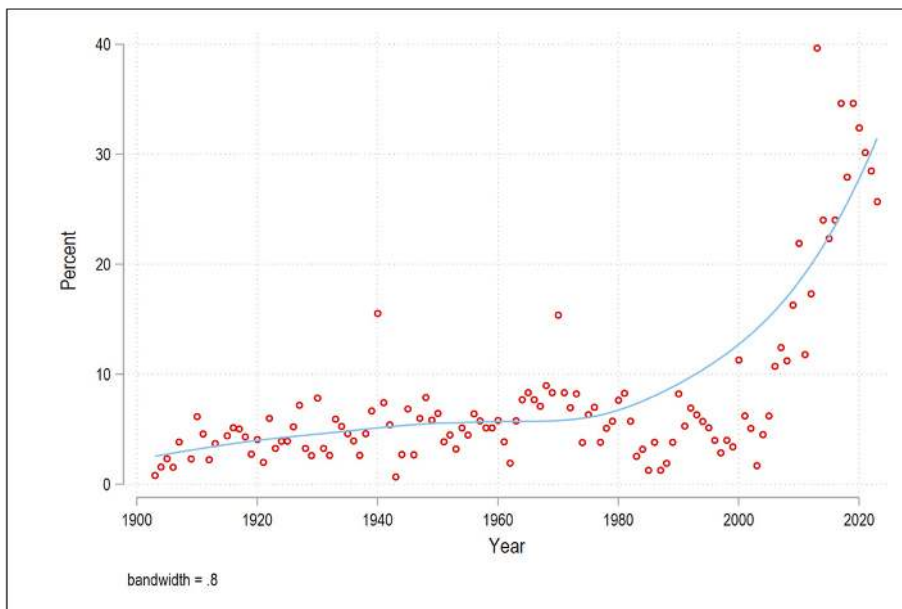
הראל-פישר, עדנה (2025). המרחב האקדמי לשיטתם של המבקשים למנוע "הסתה לטרור". עיוני משפט מט. <https://www.idi.org.il/articles/59462>

בשער – קהילה אקדמית למען החברה בישראל. סדרת פורום ההשכלה הגבוהה (2023). אקדמיה בעולם משתנה – ערכים, גבולות וקווים אדומים. <https://did.li/iTdsl>

איור 1. הממוצע העולמי של מדד החופש האקדמי, 1900–2023

איור 2. שיעור המדינות בהן יש ירידה במדד החופש האקדמי, 1900–2023

פרופ' גילי דרורי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
דוא"ל: gili.drori@mail.huji.ac.il